

Antižydiški pogromai, lenkų ir lietuvių konfliktai dėl pamaldų kalbos: dviejų kolektyvinio smurto tipų palyginimas

Darius Staliūnas

LITUOVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

SANTRAUKA: Šiame straipsnyje lyginami du kolektyvinio smurto tipai: antižydiški pogromai bei lenkų ir lietuvių konfliktai bažnyčiose XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvoje. Straipsnyje teigiama, kad tarp šių dviejų tipų smurto apraiškų yra tam tikro panašumo: jų dažniau būdavo politinių krizių ar bažnytinio autoriteto nuosmukio metu; be to, abiem atvejais grasinimai nužudyti paprastai nevirsdavo tikrove. Todėl galima manyti, kad sociologo Donaldio Horowitzo teiginys „Iš gandų apie [būsimą] agresiją dažnai galima gana tiksliai spręsti apie būsimos agresijos dydį“ (Horowitz 2001: 87) nei vienas, nei kitais aptartais atvejais negali būti patvirtintas. Vis dėlto daugiau nustatyta skirtumų: pagrindinė konfliktų bažnyčiose paskata buvo nacionalizmas, o pogromų metu jis nevaicino didesnio vaidmens: nepakanta virsdavo pogromu dėl antijudaistinių nuostatų. Skyrėsi ir smurto pobūdis: pogromų atveju smurtas būdavo vienkryptis, t. y. žydai niekada nepuldavo krikščionių kaip grupės, be to, smurtas išplisdavo; tuo tarpu aptartieji lietuvių ir lenkų konfliktai paprastai neperžengdavo bažnyčių ribų, o smurtaudavo abi šalys.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: POGROMAI, KOLEKTYVINIS SMURTAS, LIETUVIAI, ŽYDAI, LENKAI.

Įvadas

Viso ilgojo XIX šimtmečio metu Lietuvoje, palyginti su kitais imperijos regionais, buvo nedaug kolektyvinio smurto prieš kurią nors visuomenės grupę protrūkių. Vis dėlto tam tikrų kolektyvinio smurto apraiškų būta. Šiame straipsnyje palyginsime du tokio smurto tipus: kolektyvinį smurtą prieš žydus bei lietuvių ir lenkų konfliktus dėl pridėtinių pamaldų kalbos katalikų bažnyčiose. Pirmojo tipo incidentai paprastai vadinami pogromais¹, nors ir antrojo tipo konfliktai to

¹ Pats terminas „pogromas“, kaip žinoma, pradėtas vartoti po 1881–1882 m. antižydiško smurto bangos Rusijoje ir tiek anuomet, tiek vėliau paprastai buvo vartojamas būtent antižydiškam smurtui Rytų Europoje apibūdinti.

meto šaltiniuose kartais būdavo pavadinami šiuo terminu².

Antižydiškas smurtas Rusijos imperijoje, taip pat ir Lietuvoje, jau yra tyrinėtojų nagrinėtas³. Ypač daug dėmesio skirta dviem didžiausioms pogromų bangoms 1881–1882 ir 1903–1906 m. Heinz Dietrich Löwe yra suskaičiavęs, kad carinėje Rusijoje daugiau kaip 95 proc. pogromų įvyko per ketverius metus (1881, 1882, 1905, 1906) (Löwe 2010: 177). Pagal įvairius skaičiavimus, vien 1905 m. revoliucijos laikotarpiu Rusijos imperijoje įvyko 600–700 pogromų. Tiesa, Lietuva, kaip ir Lenkija bei Kuršas, buvo išskirtinė. Čia antižydiško smurto buvo labai nedaug. Lietuvoje per 1905 m. revoliuciją įvyko vos keli pogromai.

Nors kolektyviniam smurtui prieš žydus nuo 1881–1882 m. pogromų bangos Rusijos imperijos pietuose prigijo specialus terminas, tačiau ši kolektyvinio savateismo apraška turi daug panašumo su kitomis smurto formomis. Sekdami vokiečių sociologu Werneriu Bergmannu, pogromą suprantame kaip „vienpusišką, ne valdžios inicijuotą socialinės kontrolės formą, grupės vykdomą savateismį (angl. *self-help by a group*), kuris pasireiškia tuomet, kai nesitikima, kad valdžia apsaugos šią grupę nuo kitos etninės grupės keliamo pavojaus.“ Be to, svarbu tai, kad pogromas nėra gerai organizuota veikla ir smurtas paprastai yra nukreiptas prieš visą kitą grupę, kuri esanti kolektyviai atsakinga (Bergmann 2011: 488). Šį W. Bergmanno suformuluotą apibrėžimą dar papildysime laiko, masiškumo ir erdvės aspektais, kad atskirtume nedidelius buitinius konfliktus nuo pogromų. Šiame tyrime pogromu laikomi tokie prievartos veiksmai prieš kitą grupę, kurie trunka mažiausiai kelias valandas, juose dalyvauja bent kelios dešimtys smurtautojų ir prievarta vyksta arba masinio susibūrimo vietose (pavyzdžiui, turgaus aikštėje), arba išplinta tam tikroje gyvenamojoje vietovėje. Nuo 1881 iki 1908 m. Lietuvoje būta apie dešimt kolektyvinio antižydiško smurto atvejų, kurie klasifikuotini kaip pogromai⁴.

² Lietuvos lenkų tautinių demokratų (endekų) srovei priklausantis laikraštis „Dziennik wileński“ konfliktą Butrimonyse dėl pamaldų kalbos apibūdino kaip lietuvių surengtą pogromą prieš lenkus, žr. J. M. [?], Litwoman-pogromca, *Dziennik wileński*, 1907, nr. 77. Kalvarijoje lenkai esą taip pat gąsdino lietuvius, kad surengs jiems „pogromą“, žr. Seinų vyskupijos valdytojo raštą Kitatikų dvasinių reikalų departamentui, 1906 m. rugsėjo 23 (spalio 6 d.), *Rusijos valstybinis istorijos archyvas* (toliau – RVIA), f. 821, ap. 2, b. 73, l. 74.

³ Pirmieji darbai lietuvių istoriografijoje: Sirutavičius, Staliūnas 2005; Ūdrėnas 2000: 349–360. Taip pat žr. straipsnio autoriaus tekstus, kuriais remiamasi šiame tyrime.

⁴ Šiame straipsnyje aptarsime tik didesnio masto pogromus. Čia nepriskaičiuojami Rusijos kariuomenės dalinių 1915 m. įvykdyti pogromai, kuriuose vietiniai gyventojai suvaidino tik antraeilį vaidmenį.

Lietuvių ir lenkų konfliktai dėl pridėtinių pamaldų kalbos⁵ taip pat yra etninio smurto apraiška, t. y. tokie fizinės prievartos veiksmai, kai puolamoji grupė yra apibrėžiama pagal etninius kriterijus. Lygindami šio tipo kolektyvinio smurto apraiškas su pogromais, pabandysime išsiaiškinti, kuo šie du tipai panašūs ir kuo skiriasi. Panašumų atskleidimas parodys, kokios situacijos yra ypač palankios kolektyviniam smurtui atsirasti. Tuo tarpu skirtumai leis geriau suvokti lietuvių priešiško žydams ar lenkų ir lietuvių konflikto specifiką. Kartu toks lyginamasis požiūris leis geriau suvokti Lietuvos visuomenėje egzistavusią neformalią etninę hierarchiją.

Idėja palyginti šiuos du kolektyvinio smurto tipus nėra visiškai nauja. Probėgšmais juos jau yra lyginę lietuvių visuomenės veikėjas ir istorikas Mykolas Biržiška, kuriam lietuvių ir lenkų konfliktai dėl pamaldų kalbos atrodė kur kas baisesni nei antižydiškas smurtas Lietuvoje:

<...> retkarčiais, turgaus dieną ar jomarked, karščiau susiginčijus kuriam pirkėjui su pardavėju, įsismaginę bernai ir gaspadoriai kurį įpykusį žydą ir pakumščiuodavo („pamokė“) arba langus jam iškrušindavo. Tik visa tai nebuvo taip dramatiška, kaip gal kam iš tolo atrodė, kur kas mažiau reikšminga negu Alytaus ar kurios kitos parapijos tarpusaviniai lietuvių su „lenkais“ susirėmimai dėl lietuviškųjų ir lenkiškųjų pamokslų, giesmių ar Evangelijų skaitymo (Biržiška 1952: 37).

Nesunku numanyti, kodėl M. Biržiškai susidūrimai dėl pamaldų kalbos atrodė baisesni nei kolektyvinis smurtas prieš žydus: apie juos lietuvių spauda rašė gerokai daugiau nei apie pogromus ir, kas dar svarbiau, jie buvo daug svarbesni lietuvių tautiniam judėjimui, nes iš esmės klausimas buvo tas, kuris nacionalizmas – lenkų ar lietuvių – įsigalės tam tikroje teritorijoje.

Šiame straipsnyje pirmiausia trumpai apžvelgsime antižydiško smurto protrūkius etninėje Lietuvoje, vėliau – tuos konfliktus tarp lenkų ir lietuvių, kurie išaugdavo į fizinį smurtą, ir tada palyginsime abu smurto tipus. Šiame tyrime remiamasi tiek istoriografija (ypač konfliktų dėl pamaldų kalbos aprašymais), tiek pirminiais šaltiniais: įvairiakalbe to meto periodine spauda, teisėsaugos institucijų surinkta medžiaga, saugoma Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos archyvuose.

⁵ Pamaldų kalbos problema istoriografijoje aprašyta jau ne kartą: Merkys 2006: 332–377; Katilius 2012: 11–58, tačiau smurtas šiuose darbuose specialiai nenagrinėtas.

Pogromai

1881–1882 m., kai per pietinę Rusijos imperijos dalį nuvilnijo pogromų banga, ir etninėje Lietuvoje paaštrėjo krikščionių ir žydų santykiai. Bent du susidūrimai atitinka pogromo apibrėžimą. Konfliktas Balbieriškyje (Marijampolės aps., Suvalkų gub.) prasidėjo panašiai kaip ir daugelis kitų antižydiškų incidentų Lietuvoje XIX a. 9-o dešimtmečio pradžioje: 1881 m. rugsėjo 20 d. (n. st.) į religinę šventę susirinko minios katalikų⁶. Po pamaldų, apie trečią valandą, vienoje iš žydų parduotuvių kilo konfliktas atsiskaitant už prekes, kuris išaugo į apsistumdymą. Kadangi iš pradžių žydų buvo daugiau, jie nuvijo valstiečius iki bažnyčios, tačiau šie čia greit „susigrupavo“, apsiginklavo „kas kuo galėjo“ ir puolė žydus; šie išsibėgiojo. Tada valstiečiai ėmė siaubti žydų namus, daugiausia – buvusius prie turgaus aikštės: 25–30 žydų namų išmušti langai ir sulaužytos durys, sudaužyti baldai ir sugadinti kiti daiktai, gatvėse išmėtytos prekės. Kituose šaltiniuose minimi 57 nukentėję įvairios paskirties žydų namai, taip pat ir sinagoga. Šis pogromas atspindi kai kurias tipiškas krikščionių ir žydų kolektyvinio elgesio ypatybes: pirmieji, pajutę *skriaudą*, o kartais ir šiaip norėdami žydus „pastatyti į vietą“, pavartodavo fizinę jėgą ne tik prieš *konkrečius* žydus, bet ir prieš kitus vietoje erdvėje sutiktus šios etnokonfesinės bendruomenės narius, negana to, neretai smurtaudavo ir prieš žydų turtą, taip pat ir maldos namus. Tuo tarpu žydai kartais taip pat, pavartodami fizinę jėgą, kolektyviai gindavo skriaudžiamą bendratikį, tačiau, kiek yra žinoma, nesmurtaudavo prieš kitus *svetimos* bendruomenės narius ir niekada nesiaubdavo krikščionių turto, jau nekalbant apie kulto pastatus. Akivaizdu, kad tokio skirtingo elgesio modelis buvo nulemtas ne tos aplinkybės, kad *šetlyje* dominavo žydai. Tiesiog žydai žinojo *savo vietą*.

Antižydiškas smurtas galėjo išplisti ir gretimose vietovėse, visų pirma – Prienuose, tačiau valdžia ėmėsi atsargumo priemonių – pagausino policininkų pajėgas. Tuomet, 1881 m. rudenį, šiame mieste pavyko išvengti masinio antižydiško smurto, tačiau 1882 m. rugpjūčio 3 d. (n. st.) pogromas vis dėlto įvyko. Tą dieną religinės šventės proga miestelyje susirinko apie 4 000 valstiečių ne tik iš Prienų parapijos, bet ir iš Trakų bei Kalvarijos

⁶ Вула „О безпорядках между евреями и христианами в посаде Бальвержишках Сувалкской губернии“, *RVIA*, f. 1405, ар. 80, б. 4364; *Ha-tsfirah*, 1881 spalio 6(18), no 39, p. 307; М., Балвержишки, Сувалкской губ. (Корреспонденция «Русского Еврея»), *Русский еврей*, 1881 № 40, стб. 1577, ir kt.

apskričių. Įvairiuose šaltiniuose pateikti įvykių aprašymai iš esmės sutampa⁷. Kaip aprašo valdininkai, incidentas prasidėjęs turguje nuo konflikto tarp krikščionies ir žydės perkant obuolius ir jis galbūt nebūtų išaugęs į masinį smurtą, jei ne vienas žydas, trenkęs krikščioniui lazda. Iš pradžių buvo smurtaujama tik turgaus aikštėje, tačiau vėliau apie 300 valstiečių minia, apsiginklavusi akmenimis ir lazdomis ir pasidalijusi į grupes, pradėjo siaubti ir gretimas gatves. Pasak vieno liudijimo, smurtautojai dar labiau įsiauadrino pamatę miesto aikštėje gulinčią sukruvintą krikščionę moterį⁸. Iš valdžios surinktų duomenų, ypač gausių liudininkų parodymų ir spaudos korespondencijų matyti, kad buvo ne tik niokojamas žydų turtas (namai ir parduotuvės), bet ir naikinamos prekės, pasitaikė ir žydų turto pasisavinimo atvejų⁹. Nors prasidėjęs smurtui žydai, gerai informuoti apie pogromus imperijos pietuose ir Varšuvoje, skubiai išsislapstė, tačiau kai kurie vis dėlto patyrė fizinį smurtą.

Kitas didesnis antižydiško smurto proveržis Lietuvoje buvo po kelių dešimtmečių.

1900 m. per dvi Šiaurės Lietuvos apskritis – Šiaulių ir Panevėžio – nuvilnijo antižydiško smurto banga (Žaltauskaitė 2005: 79–98; Staliūnas 2013). Tris kartus tas smurtas įgavo pogromui būdingus požymius: 1900 m. birželio 4 d. – Konstantinavoje¹⁰, birželio 18 d. – Linkuvos miestelyje; birželio 25 d. – netoliese buvusiam Pašvitinio miestelyje. Svarbiausia pogromų priežastis buvo konkretūs incidentai, atsitikę 1900 m. pirmoje pusėje Konstantinavoje (žinia apie mergaitės pagrobimą, žydų procesiją ir buitinis konfliktas tarp žydų ir kunigo darbininkų). Panevėžio ir Šiaulių ap-

⁷ Įvairių šaltinių, kuriuose pasakojami ir interpretuojami Prienų įvykiai, yra išlikę nemaža: byla „О еврейских беспорядках“, *RVIA*, f. 1405, ap. 82, b. 9007; *Ha-melits*, 1882 rugpjūčio 10(22), no. 31; *Ha-melits*, 1884 kovo 16(28) no. 22, p. 384; byla „О еврейских беспорядках по Сувалкской губ.“, *Rusijos Federacijos valstybės archyvas* (toliau – *RFVA*), f. 102, 2 skyrius, 1882, b. 280, d. 11; taip pat kitos publikacijos periodinėje spaudoje: *Русский еврей, Край, Рассвет, Недельная хроника Восхода*.

⁸ «X. В.», Судебная хроника. Дело об антиеврейских беспорядках, бывших в г. Пренах 3-го августа 1882 г., *Русский еврей*, 1884 № 18, стб. 25–26. Vėliau aiškinantis nebuvo nustatyta, kas į ją metė akmenį.

⁹ Byla „О еврейских беспорядках“, *RVIA*, f. 1405, ap. 82, b. 9007; byla „О еврейских беспорядках по Сувалкской губ.“, *RFVA*, f. 102, 2 skyrius, 1882, b. 280, d. 11; Vienos iš Trakų aps. apylinkių (numeris nenurodytas) taikos tarpininko raportas Vilniaus gubernatoriui, 1882 m. rugpjūčio 8 d., *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – *LVIA*), f. 380, ap. 101, b. 4922, l. 195–196; Vladislavovo (Kudirkos Naumiesčio) ir Marijampolės aps. Suvalkų gubernatoriaus viršininko raportai Varšuvos apygardos žandarų viršininkui, 1882 m. rugpjūčio 7 d. ir 11 d., *RFVA*, f. 110, ap. 24, b. 1310, l. 410, 411. Liudininkų parodymuose taip pat minima, kad viena žydė „išsipirko“ pasiūlydama smurtautojams pinigų.

¹⁰ Dabar – Vaškai, šis pavadinimas taip pat vartotas ir anuomet.

skričių valstiečiai ėmėsi smurto prieš žydus, nes, jų supratimu, buvo padaryta *skriauda*, kurios niekas kitas (visų pirma – valdžia) neatitaisys ir žydų nenubaus. Minią mobilizavo nevaldomi gandai, kurie ne tik „informavo“ apie žydų nusikaltimus, bet ir drąsino valstiečius. Kadangi labiausiai buvo užgauti valstiečių katalikų religiniai jausmai, tai ir į laikiną veikimo bendruomenę juos sutelkė bendra religinė tapatybė. Smurtas nebuvo visiškai spontaniškas, ypač vėlesniuose pogromuose, nes jam buvo nusiteikiama, tačiau nėra jokių duomenų apie kokią nors organizuotą struktūrą, kuri būtų inspiravusi pogromus ir jiems vadovavusi. Nors pagrindiniai smurtautojai paprastai buvo iš visuomenės užribio grupių, tačiau plačiau prasme šiose smurto akcijose dalyvaudavo visi valstiečių bendruomenės sluoksniai. Nors prieš pogromus žydai sulaukdavo grasinimų mirtimi, o po išpuolio Pamūšio kaime vienas žydas mirė, be to, pogromų metu kai kurie žmonės buvo lengvai sužeisti, tačiau smurto eiga leidžia padaryti nedviprasmišką išvadą, kad smurtautojai siekė žydus ne žudyti, bet pamokyti, – mušimu viešose vietose ir namų durų bei langų daužymu žydai ne tik buvo baudžiami už tikras ar tariamas jų padarytas skriaudas, bet ir nubrėžiamos aiškios hierarchinės vietos visuomenės ribos: žydai viešajame gyvenime turi paklusti katalikiškosios bendruomenės galios monopoliui.

Iš visų 1905 m. revoliucijos laikotarpio antižydiškosios prievartos epizodų išsiskiria Dusetų pogromas per 1905-ųjų Velykas (Staliūnas 2012a: 54–88). Absoliučioje daugumoje liudijimų sakoma, kad tiesioginė pogromo dingstis buvo naktį iš balandžio 16 į 17 d. Dusetose įvykęs gaisras, kurio metu daugiausia nukentėjo krikščionių namai ir ūkiniai pastatai. Dusetų gyventojai krikščionys įtarė, kad gaisro priežastis buvo padegimas, o kaltininkai – žydai. Tarp lietuvių paplito gandas, kad žydai sukėlė gaisrą siekdami „pamokyti“ tuos lietuvius, kurie ima verstis prekyba. Įpykę vietiniai krikščionys pareikalavo, jog žydai sinagogoje prisiektų, kad jie nekalti dėl šio gaisro ir kad, jei sužinos, kas kaltininkai, tuoj praneš krikščionims. Visa ši istorija liudija, kad abi šalys – tiek žydai, tiek lietuviai – gana panašiai įsivaizdavo, jei taip galima pasakyti, etninę hierarchiją bent jau tuo konkrečiu momentu. Lietuviai nesikreipė į valdžią, kad ši vienu ar kitu būdu išsiaiškintų, kas kaltas. Vietoj to vietiniai valstiečiai manė turį teisę nurodyti kitai grupei – žydams, – ką šie privalo padaryti (prisiekti sinagogoje). Žydai tokiam diktatui pakluso, o tai rodė, kad bent jau tam tikru mastu jie pripažino, jog valstiečiai yra stipresnioji grupė. Prie bendros revoliucinės suirutės, apėmusios daugelį Lietuvos vietovių, Dusetose dar prisidėjo ir tai, kad, anot lietuviškosios spaudos, treji metai iš eilės buvo blogas linų, kurie čia buvo pagrindinis pajamų šaltinis, derlius. Politinių nacionalizmo elementų

šiam incidento sunku įžvelgti. Pogromo eiga beveik visuose šaltiniuose aprašoma maždaug vienodai. Po pamaldų susirinkusi minia pirmiausia ėmėsi naikinti žydų turtą. Nukentėjusių žydų advokatas pogromą teisme aprašė taip: „<...> nieko neliečia, visiems leidžia pabėgti ir pasislėpti, tik turtą plėšia“. Tik sulaukę pasipriešinimo, ypač šaudymo, pogromo dalyviai nukreipė savo pyktį į pačius žydus. Kaip rašė „Lietuvių laikraštis“, žydų šaudymas „dar labiau įpykino piktdarius“¹¹. Šis perėjimas nuo žydų turto naikinimo prie smurto prieš asmenis atitinka bendrą antižydiškų ekscesų Rusijos imperijoje schemą: prievarta prieš asmenis paprastai kildavo tada, kai žydai peržengdavo nusistovėjusias „žaidimo taisykles“ ir pradėdavo naudoti šaunamuosius ginklus (Klier 2002: 166; Surh 2010: 282, 293). „Ha-tsfirah“ korespondento atsiųstame pogromo aprašyme teigiama, kad vietiniai valstiečiai pavirto „laukiniais žvėrimis“ ir plėšė žydų turtą bei siaubė jų namus¹². Kadangi daugiausia šaudyta buvo iš Abraomo Barono namo, tai čia ir įvyko didžiausia šio incidento drama – dalis valstiečių kopėčiomis užlipo į antrą aukštą, iš kur buvo šaudyta, nustūmė du ten buvusius šeimininko sūnus – Leibą bei Yitzchaką ir pastarąjį kirvio smūgiu nužudė. Dar keli žydai buvo sužeisti. Labiausiai tikėtiną pogromo pabaigos versiją pateikė „Lietuvių laikraštis“. Anot šio leidinio, štai kokia buvusi pogromo dalyvių reakcija po Y. Barono nužudymo: „Teip atsitikus pasigandę kerštininkai kuo greičiausiai spruko iš miestelio ir prisivijo kitus žmones, kurie iš baimės pulkeliais grįžo namo.“¹³ Labai panaši pogromo pabaigos versija užfiksuota ir oficialiame kaltinime¹⁴. Įdomiausia, kad būtent tokią šių įvykių versiją galima perskaityti ir Y. Barono antkapio įrašė¹⁵. Šių liudijimų iš tiesų pakanka, kad būtų galima tvirtinti, jog smurtautojai neketino žudyti žydų ir atsiradus pirmajai aukai patys išsigando to, ką padarė.

Konfliktai dėl pridėtinių pamaldų kalbos katalikų bažnyčiose

Kolektyvinio smurto taikiniai XIX a. Lietuvoje buvo ne tik žydai, bet ir kitos etninės ar etnokonfesinės grupės. Lietuvių ir lenkų konfliktų dėl pridėtinių pamaldų kalbos Katalikų bažnyčioje atveju turime reikalą ne su pavieniais

¹¹ Dusetų Agaras [A. Macijauskas], Dusetiškių kerštas, *Lietuvių laikraštis*, 1905, nr. 34, p. 485.

¹² M. Vaitis, Ha-praot be-dusiat, *Ha-tsfirah*, 1905, no. 82.

¹³ Dusetų Agaras [A. Macijauskas], Dusetiškių kerštas, *Lietuvių laikraštis*, 1905, nr. 34, p. 485–486.

¹⁴ Kaltinamojo akto kopija, RVIA, f. 1405, ap. 108, b. 6519, l. 41.

¹⁵ Kapas išlikęs iki šių dienų Dusetų kapinėse.

atvejais, bet su nevienkartiniais Vilniaus ir Seinų vyskupijose vykusiais konfliktais, kurie neretai išaugdavo ir į kolektyvinį smurtą. Iš tiesų susidūrimų bažnyčiose ar šalia jų Lietuvoje įvykdavo gana dažnai. Gali būti, kad pirmieji tokie konfliktai dėl pamaldų kalbos įvyko jau 1889 m. pabaigoje (Ūdrėnas 2000: 435). 1908 m. Suvalkų gubernatorius tuos susidūrimus tarp lenkų ir lietuvių net vadino chroniškais¹⁶.

Kaip žinoma, pridėtines pamaldas sudaro Evangelijos skaitymai, pamokslai, suplikacijos, rožinys, Graudūs verksmai, procesijų giedojimai, gegužinės, birželio ir spalio mėnesių pamaldos. Skirtingai nuo liturgijoje vartojamos lotynų kalbos, vadinamosiose pridėtinėse pamaldose buvo galima vartoti vietines kalbas. Lietuvoje daug kur, net tose vietovėse, kuriose absoliučią daugumą sudarė lietuviškai kalbantys tikintieji, pridėtinėse pamaldose vyravo lenkų kalba. XIX a. pabaigoje vis daugiau kunigų, vadovaudamiesi moderniojo nacionalizmo ideologija ir atsižvelgdami į daugumos tikinčiųjų kasdiniame gyvenime vartojamą kalbą, pradėjo per pridėtines pamaldas vis plačiau vartoti lietuvių kalbą. Kartais toks lietuvių kalbos vartojimo sferos išplėtimas bažnyčioje nesukeldavo jokios neigiamos lenkų kalbių parapijiečių reakcijos; kitais atvejais į aukštesnes bažnytines instancijas pasipildavo skundai, tačiau nesutarimus išspręsdavo dvasininkai. Vis dėlto dalis konfliktų sustiprėdavo ir išaugdavo į kolektyvinį smurtą.

Aprašyti tokio smurto eigą, o kartais netgi nustatyti, kas buvo puolančioji, o kas – nukentėjusioji šalis, yra sudėtinga, nes lietuviškoji periodinė spauda kaltindavo lenkus, o šie, žinoma, lietuvius. Vis dėlto bent bendrais bruožais galime aptarti svarbesnius konfliktus, o pradėsime nuo Seinų vyskupijos¹⁷.

Lazdijuose 1896 m. vasario 16 d., kaip rašė įtakingas lietuvių tautinio judėjimo veikėjas Kazys Grinius „Ūkininke“, konfliktas prasidėjo lietuviams supykus ant lenkų už tai, kad šie trukdė giedoti lietuviškai. Apsižodžiavimas po pamaldų perėjo į muštynes. Iš pradžių geriau sekėsi lietuviams, o vakarop, kai dauguma lietuvių jau buvo išsiskirstę po aplinkinius kaimus – lenkams¹⁸. Tuo tarpu tų pačių metų rugsėjo 2 d., anot lenkių parapijiečių, lietuviai akmenimis mėtė į lenkų namų sienas bei langus ir padarė nemažų

¹⁶ Ūdrėnas, 2000: 438; 1908 m. Suvalkų gub. ataskaita, *Vyriausias senų aktų archyvas* (toliau – VSAA), KWGG, 6478, k. 35.

¹⁷ Aprašant visus incidentus Seinų vyskupijoje daugiausia remiamasi minėtu Algimanto Kataliaus tyrimu. Jis toliau nebebus nurodomas, o minimi tik papildomi šaltiniai.

¹⁸ Kerėpla [Kazys Grinius], Lazdijai, *Ūkininkas*, 1896, nr. 10, p. 78–79. Čia dar rašoma, kad lenkai pasitelkė į pagalbą žydus ir rusus. Tokią informaciją reikėtų vertinti labai atsargiai, ypač kai nėra kitų šaltinių.

nuostolių¹⁹. Kitame skunde sakoma, kad lietuviai lenkus mušę ne tik bažnyčioje ar prie jos, bet ir miestelio gatvėse²⁰. 1896 m. spalio 26 d. Simne muštynės nekilo tik todėl, kad įsikišo policija. 1899 m. muštynės, dėl kurių vyskupas Antanas Baranauskas kaltino lietuvius ir vietinius dvasininkus, kilo Veisiejuose. 1899 m. spalio 17 d. keli lietuviai, turėję revolverius, grasino lenkams mirtimi; spalio 20 d. čia didesnių neramumų išvengta tik todėl, kad miestelyje atsitiktinai pasirodė kazokų būrys, – iki tol lietuviai neketino paklusti vietiniams policininkams; tų pačių metų gruodžio 19 d. lenkai bažnyčioje buvo sumušti ir išvyti iš bažnyčios²¹. 1903 m. lenkai trukdė vikarui Antanui Staniukynui lietuviškai kalbėti rožinį Beržininkų bažnyčioje, ir galų gale jis buvo perkeltas į kitą parapiją. Nors tais pačiais metais vietos klebonas Tomas Kedys perspėjo, kad, įvedus lietuvių kalbą, gali kilti kruvinos muštynės, tačiau 1904 m. vyskupijos administratorius prel. J. Antanavičius leido vartoti ir lietuvių kalbą. Lietuviams pradėjus giedoti, tuoj tą pat pradėdavo daryti ir lenkai. Galų gale po vienų pamaldų 1904 m. rugpjūčio 29 d. (n. st.) lenkai apmėtė lietuvius akmenimis, ir incidentą sustabdė tik įsikišusi policija. Kita kartą pasekmės buvo skaudesnės. Kaip buvo rašyta „Vilniaus žiniose“, lenkams užpuolus buvo sužeista 18 lietuvių, „iš kurių keturios ypotos su skylėtais pakaušiais vos gyvos teisliko“²². 1906 m. rugpjūčio 27 dieną (rugsėjo 9 d.) konfliktas įvyko Kalvarijos bažnyčioje, jo metu taip pat buvo sužeista keliolika asmenų. Lietuviškojoje spaudoje buvo tvirtinama, kad lenkams šiuo atveju talkino ir kareiviai. Vėliau lietuvių spaudoje lenkai buvo kaltinami, kad išmušė langus vietos kunigo ir vargonininko namuose²³. Valdininkų susirašinėjime minima, kad muštynės persikėlė ir į gatvę²⁴. Šioje bažnyčioje konfliktų buvo ir vėlesniais metais, viršų paimdavo tai vieni, tai kiti. Vienas didesnių incidentų atsitiko 1909 m. vasario

¹⁹ Lazdijų parapijos lenkių prašymas vidaus reikalų ministrui, 1898 m. sausio 12 d., *RVIA*, f. 821, ap. 2, b. 73, l. 10–11.

²⁰ Lazdijų parapijos lenkių prašymas imperatorei, 1898 m. vasario 15 d., *RVIA*, f. 821, ap. 2, b. 73, l. 6–7.

²¹ Suvalkų gubernijos žandarų valdybos viršininko 1899 m. lapkričio 15 d. rašto, adresuoto Policijos departamentui, kopija; Varšuvos generalgubernatoriaus 1900 m. sausio 16 d. raštas einančiam vidaus reikalų ministro pareigais D. Sipiagin'ui, *RVIA*, f. 821, ap. 2, b. 73, l. 15–17, 25. A. Baranauskas taip įvykių nedramatizavo. Seinų vyskupo 1900 m. kovo 3 d. rašte D. Sipiaginui teigiama, kad lietuviai „lenkus išstūmė iš bažnyčios“: *RVIA*, f. 821, ap. 2, b. 73, l. 29–30.

²² Valentas [?], Kodėl uždarė Beržininkų bažnyčią, *Vilniaus žinios*, 1905, nr. 81; *Политический обзор*, 1918: 52.

²³ Lietuvis [?], Kalvarija, *Šaltinis*, 1907, Nr. 22, p. 344.

²⁴ Marijampolės ir Kalvarijos apskričių žandarų valdybos viršininko pranešimai Policijos departamentui, 1906 m. rugpjūčio 27 d. ir 1907 m. spalio 8 d.; Suvalkų gubernatoriaus 1908 m. vasario 8 d. pranešimas Policijos departamentui, *RVIA*, f. 821, ap. 2, b. 73, l. 43, 119, 146–147 (kita šio dokumento kopija: *RVIA*, f. 821, ap. 2, b. 79, l. 70–73).

22 d., tuokart bažnyčioje lietuviai primušė lenkus²⁵. 1907 m. gegužės 5 d. muštynės įvyko ir Liubave. Pagal lietuvių versiją (kurią išsakė vietinis klebonas), penkiasdešimties lenkų būrys užpuolė bažnyčios tarnų namą, kur zakristijono bute buvo keliolika lietuvių; pagal lenkų versiją („Tygodnik Suwalski“), lietuviai tame name sumušė lenkų parapijiečių vadovą ir šiam į pagalbą atskubėjo jo tautiečiai²⁶. Vištytyje, kai 1909 m. pagaliau po kelis dešimtmečius trukusių lietuvių prašymų buvo sureglamentuotas lenkų ir lietuvių kalbų vartojimas, tai sukėlė didelį lenkų nepasitenkinimą: susirinkę prie klebonijos jie šaukė: mes lietuviams neleisime giedoti bažnyčioje; tegul tik pabando giedoti bažnyčioje, mes juos išmesime; mes juos sumušime, kraują praliesime, bet savo bažnyčios neatiduosime; bažnyčia mūsų, žemė mūsų lenkiška, klebonija mūsų, kapinės mūsų, lietuviams neleisime jose laidoti. Vieno incidento metu smurtautojus, nepaklususius vietos valdžios atstovams, įstengė sutramdyti tik pasieniečiai. Valdininkų susirašinėjime minima, kad smurtauta ne tik bažnyčioje, būta ir vienas kitų užpuolimų naktį, akmenų mėtymo, langų daužymo atvejų. Vieno tokio užpuolimo metu lietuvis, nematydamas, kas per žmonės susirinko prie jo namų, iššovė iš revolverio ir nušovė lenką²⁷.

Tiek lietuviškojoje, tiek lenkiškojoje spaudoje buvo plačiai aprašyti ir keli incidentai, kilę Vilniaus vyskupijoje. Butrimonių atvejis šia prasme yra tipiškas, nes lietuviškoji spauda kaltę dėl muštynių suvertė lenkams: „Netriskus ginčai perėjo į peštynes. Lietuviai, lenkų stumdomi, galų gale nebeteko kantrybes. Kažin kas surikęs: „Jie nori mus išvaryt ne tik iš bažnyčios, bet ir iš mūsų namų! Vyrai! Argi mes pasiduosim?“ Ir inerzinti, užgauti, netekę kantrybes lietuviai šokę į savo priešininkus taip smarkiai, kad nors ir daugiau anų buvę, bet visus įveikę, visus išvaikę. Kraujas pasipylė vienoj ir antroj pusėj.“²⁸ Tuo tarpu lenkų spauda tvirtino, kad lietuviai, vedami savo klebono, čia surengė lenkams „pogromą“, kurio metu 8 lenkams buvusios padarytos „kraujuojančios žaizdos“, o lengvai sužeistų buvę gerokai dau-

²⁵ Suvalkų gubernijos žandarų valdybos viršininko pranešimas Policijos departamentui, 1909 m. vasario 28 d.; Suvalkų gubernatoriaus pranešimas Kitatikių reikalų departamentui, 1909 m. balandžio 19 d., *RVIA*, f. 821, ap. 2, b. 79, l. 51, 68.

²⁶ Emde [?], *Z Suwalskiego, Tygodnik Suwalski*, 1907, no. 20, s. 5; Kazimierz Zaleski, *Polsko-litewskie waśnie w parafji lubowskiej*, *ibid.*, no. 25, s. 5–6; *Bezstronny* [?], *Jeszcze w sprawie lubowskiej*, *ibid.*, no. 26, s. 6–7.

²⁷ Suvalkų gubernijos žandarų valdybos viršininko pranešimas Policijos departamentui, 1910 m. kovo 27 d.; Varšuvos generalgubernatoriaus kanceliarijos vicedirektoriaus 1910 m. gegužės 5 d. raštas Kitatikių reikalų departamentui, *RVIA*, f. 821, ap. 2, b. 79, l. 118–119, 124–127.

²⁸ J. Gintautas, *Kaip Butrimoniečiai gynėsi nuo lenku. 1906–1907 metais*, *Viltis*, 1912, nr. 48.

giau²⁹. 1910 m. lietuviškai giedantys maldininkai buvo užpulti prie Joniš-
kio bažnyčios, viena moteris buvo smarkiai sužeista. (Ūdrėnas 2000: 444)
Laikraštyje „Viltis“, kuriame apie tautinius santykius Vilniaus vyskupijoje
buvo rašoma daugiausiai, teigiama, kad 1912 m. Eišiškėse lenkai „auklėjo“
lietuvius ne bažnyčioje ar šalia jos, bet miestelyje: „Gruodžio 22 d., turgaus
dieną, lenkberniai vaikščiavo po miestelį būriais, kabinėjosi prie lietuvių,
norėdami gaut priežastis jų primušti. Aš pats mačiau, kaip keli lenkberniai
davė per galvą vienam iš Gilviniškių sodžiaus ūkininkui. Jie, priėję prie jo,
tarė: „Ka, jūs norite „Litvą“ įvesti bažnyčion?“ Tas atsakė: „Jūs meldžiatės
savaip, tai kodėl gi mes, lietuviai, negalime melsties lietuviškai.“ „A, tu taip
kalbi, – atsiliepė vienas lenkbernis, – muškit jį.“ Ir ėmė duoti jam per galvą.
Lietuvis vos spėjo mušamas išsprukti ir pasislėpti.“ Toje pačioje publikaci-
joje teigiama, kad lietuviai išgirdę ir tokius grasinimus: „Tegu tik pamėgina
lietuviai giedoti bažnyčioj lietuviškai, tuoj nebeteks gyvybės.“ O viena lie-
tuvė, sugauta mieste, išvengė sumušimo, nes pasisakė esanti lenkė³⁰. Rodū-
nioje, kur lietuvių parapijiečių buvo mažuma, konfliktas pasidarė nuolati-
nis. Siekiui vartoti lietuvių kalbą bažnyčioje pasipriešino lenkai. 1911 m.
lenkai tikrindavo, su kokiomis maldaknygėmis lietuviai eina į pamaldas,
šaukdami, kad net, jei reikės, kraują pralies, bet sustabdys klebono sakomą
pamokslą šventoriuje³¹. 1912 m. vasarą lietuviai buvo sumušti po pamaldų.
Kaip buvo paskelbta „Viltyje“, smurtautojai draskė ir mindė lietuviškas mal-
daknyges, ne kartą grasino užmušią oponentus³².

Apibendrinimas

Panašumai

Aptariant kolektyvinio smurto priežastis abiem atvejais galima išvelgti
tam tikrų bendrų bruožų, būdingų ir ne tik čia aptartosioms smurto ap-
rašėms. Pirmiausia, kad būtų imtasi savateismo, reikia *tradicinio auto-*
riteto nuosmukio. Politinė krizė ar valdžios autoriteto nuosmukis sukuria
palankias kolektyvinio smurto prieš žydus sąlygas. Kolektyvinio smurto
protrūkiausiai katalikų bažnyčiose šiuo požiūriu nebuvo panašūs į aptartuosius

²⁹ J. M. [?], Litwoman-pogromca, *Dziennik wileński*, 1907, nr. 77.

³⁰ V. M. [?], Lietuvių padėjimas Vilniaus vyskupijoje, *Viltis*, 1912, nr. 2. Taip pat žr. Merkys, 2006: 364.

³¹ N. Sabaliausko pranešimas K. Michalkevičiui, 1911 m. rugpjūčio 8 d., *LVIA*, f. 604, ap. 1, b. 10204, l. 218–219; Merkys 2006: 421.

³² Kraujo praliejimas Rodunios bažnyčioje (nuo savo korespondento), *Viltis*, 1912, nr. 87; Merkys 2006: 422. Lenkiškojoje spaudoje ši istorija buvo vadinama lietuvių provokacija.

pogromus. Tokiais atvejais didesnio pasipriešinimo valdžios atstovams, kai šie bandydavo įvesti tvarką, nebūdavo, nors būta atvejų, kai nepaklausyta vietos valdžios atstovų. Nematyti jokio tokių konfliktų suintensyvėjimo per 1905 m. revoliuciją ir nepanašu, kad šie incidentai būtų buvę glaudžiai susiję su civilinės valdžios autoriteto nuosmukiu. Tačiau šiuo atveju susiduriame su kitos galios institucijos – Katalikų bažnyčios, tiksliau sakant, dvasininkijos autoriteto nuosmukiu. Kaip rašyta „Viltyje“ po Rodūnios įvykių, „čia tarytum nebeveikia jokie įstatymai — nei Dievo, nei bažnyčios, nei valstybės“³³. Konfliktuojančios šalys yra linkusios paklusti tik *saviems* dvasininkams, o oponuojančios šalies pozicijas ginantys kunigai gali ir nukentėti. Aktyvesni lietuvių kunigai, tokie kaip Stanislovas Stakelė, kartais netgi būdavo sumušami³⁴. Dar dažnesnis elgesys buvo pamaldų, vykstančių *ne ta kalba*, trukdymas šūkaujant ar giedant kita kalba, o tai taip pat rodė nepagarbą dvasininkui.

Tiek prieš pogromus Lietuvoje, tiek vykstant nesutarimams dėl pridėtinių pamaldų kalbos, oponentai sulaukdavo grasinimų. Abiem atvejais pasitaisydavo ir grasinimų mirtimi. Be čia jau cituotų atvejų, tokių grasinimų buvo ir daugiau. Jau minėto kun. Stakelės sumušimo atveju lenkai grasino „nušluoti lietuvius nuo žemės paviršiaus“³⁵. Tačiau nors konfliktai bažnyčiose taip pat pareikalavo aukų³⁶ ir buvo nemaža sužeistų, smurtautojų veiksmuose, kaip ir pogromų atveju, sunku išvelgti apgalvotą ketinimą žudyti. Todėl galima manyti, kad sociologo Donaldo Horowitzo teiginys „Iš gandų apie [būsimą] agresiją dažnai galima gana tiksliai spręsti apie būsimos agresijos dydį“ (Horowitz 2001: 87) nei vienu, nei kitu aptartu atveju negali būti patvirtintas.

Skirtumai

Vis dėlto akivaizdu, kad šiais dviem atvejais skiriasi pagrindinės tarptinės įtampos didėjimo ir virtimo kolektyviniu smurtu *priežastys*. Pogromų, įvykusių Lietuvoje, atvejais nacionalizmas, ypač etnokultūrinis jo aspektas, tikrai nevaidino svarbiausio vaidmens³⁷. Tuo tarpu konfliktus katalikų baž-

³³ J. K. [?], Kas čia kaltas?, *Viltis*, 1912, nr. 90.

³⁴ Žr. bylą „Переписка с Виленским полицейским управлением и управляющим канцелярией Виленского генерал-губернатора по делу о нанесении побоев жителями-поляками селения Бинякони ксендзу-литовцу Стокяло“, *LVIA*, f. 446, ap. 6, b. 906.

³⁵ *LVIA*, f. 446, ap. 6, b. 906, l. 4.

³⁶ Vištytyje 1909 m. birželio 9 dieną lietuvio užpuolimo metu buvo nušautas užpuolikas.

³⁷ Ekonominio nacionalizmo apraiškų matome Dusetų pogrome, tačiau ne jos buvo *svarbiausia* paskata nepakantai virsti kolektyvine prievarta.

nyčiose lėmė kaip tik didėjanti tautinė savimonė. Nors kartais ir viena, ir kita šalis (ypač lietuviai) apeliuodavo į konfesionalizacijos svarbą, paprastai tariant, teigė, kad tikintieji turi suprasti, kas yra sakoma per pamaldas, tačiau akivaizdu, kad lemiamą reikšmę šiam konfliktui kilti ir aštrėti turėjo tautiškumo stiprėjimas. Nedominojančių tautinių grupių nacionalizmas, kaip žinoma, Vidurio ir Rytų Europoje buvo etnolingvistinio pobūdžio, tai yra esminiu priklausymo tautai kriterijumi laikyta kalba. Institucijų, galinčių veiksmingai įtvirtinti tautiškumą, buvo nedaug. Iki pat 1905 m. revoliucijos, norint mokytis lenkiškai ar lietuviškai, reikėjo eiti į nelegalias mokyklas. Tiesa, po 1905 m. revoliucijos padėtis pasikeitė ir atsirado mokyklų, kurių mokomoji kalba buvo lenkų ar lietuvių. Kita institucija, kuri galėjo daryti didelę įtaką akultūracijos ar net asimiliacijos procesams, buvo Bažnyčia. Tai puikiai suprato tiek lietuvių, tiek lenkų nacionalistai, tarp kurių svarbų vaidmenį vaidino ir kunigai, o palaipsniui tas tautinės (lietuviškai kalbančios) Lietuvos ar tautinės (lenkiškai kalbančios) Lenkijos suvokimas plito ir liaudies masėse. Labai aiškių šios ideologijos atspindžių matome ir čia aprašytuose konfliktuose. Vištytyje lenkai sakė neleisų vykti lietuviškoms pamaldoms, nes čia „žemė lenkiška“, o Eišiškėse klausė lietuvių, kodėl jie norintys „Litvą“ įvesti. Butrimonyse lietuviai bandė mobilizuotis, nes, išvarę juos iš bažnyčios, lenkai galį išvaryti lietuvius ir iš namų. Kitaip tariant, vienos ar kitos kalbos įsitvirtinimas bažnyčioje simbolizuoja ir tos kalbos vyravimą parapijoje, o kartu ir parapijos priklausymą vienai iš tautinių teritorijų – Lietuvos arba Lenkijos.

Kitas esminis pogromų ir kolektyvinio smurto, susijusio su pridėtinų pamaldų kalba, skirtumas yra tas, kad pastaruoju atveju iš anksto nebūdavo aišku, kuri grupė galės įvesti „savo tvarką“, o kuri *taps kolektyvinio smurto auka*. Nors įvairūs šaltiniai (pavyzdžiui, lietuviškoji ir lenkiškoji spauda) įvykius dažnai interpretuodavo priešingai, t. y. lenkiškieji laikraščiai rašė, kad smurtavo lietuviai, lietuviškieji – kad lenkai, tačiau akivaizdu, kad būta ir tokių atvejų, kai lietuviai tapdavo užpuolimo aukomis, ir tokių, kai kiekybinė persvara buvo jų pusėje ir todėl labiau nukentėdavo lenkai. Vadinasi, lenkų ir lietuvių konfliktų bažnyčiose atvejais abi grupės manydavo turinčios teisę įvesti „savo tvarką“ jėga. Neatsitiktinai dažnai tie fiziniai susidūrimai vadinami tiesiog muštynėmis. Sunkiai galime įsivaizduoti panašius žydų ir krikščionių santykius. Žinoma, būdavo atvejų, kai žydai kolektyvinėmis pastangomis imdavosi prievartos prieš jiems kokią nors realią ar tariamą skriaudą padariusius krikščionis, kaip antai 1881 m. Balbieriškyje, tačiau kiek yra žinoma, smurtinė iniciatyva paprastai kildavo tarp krikščionių, ir nežinoma atvejų, kad žydai būtų smurtavę apskritai

prieš krikščionis, o ne prieš konkrečius konflikte dalyvavusius asmenis. Jie puikiai suvokė, kad valstybėje, kurioje jie yra viena labiausiai diskriminuojamų etninių grupių ir kurios visuomenėje paplitusios judofobinės nuostatos, visi jų kolektyvinės prievartos veiksmai gali labai greitai atsisukti prieš juos pačius. Kitaip tariant, žydai tarsi „žinojo savo vietą“.

Dar vienas ryškus skirtumas yra susijęs su *smurto aukomis*. Pogromų atvejais paprastai kentėdavo visa žydų bendruomenė, kitaip tariant, taikytas kolektyvinės atsakomybės principas. Konfliktų dėl pamaldų kalbos atvejais tiek pačiose bažnyčiose, tiek šventoriuose ar kur kitur smurtautojų aukomis dažniausiai tapdavo *konkretūs* asmenys, kurie buvo tiesiogiai prisidėję prie įsivaizduojamos skriaudos padarymo (agitacija, giedojimu, kunigo pertraukimu, įžeidinėjimu ir pan.). Kitaip būti ir negalėjo. Lietuvoje dažnai nebuvo paprasta atskirti lenką nuo lietuvio. Ilgus amžius lenkų kalba buvo vyraujanti tiek aukštuomenės, tiek Katalikų bažnyčios kalba, todėl neretas lietuvis bent šiek tiek mokėjo ir lenkiškai (pavyzdžiui, maldas). O etniniu požiūriu mišriuose regionuose lenkais save laikantys gyventojai neretai mokėjo ir lietuviškai. Galų gale reikia nepamiršti, kad XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje masių nacionalizacijos procesai buvo dar toli gražu nepasibaigę, taigi neretai, perfrazuojant Eugene'ą Weberį, buvo neaišku, kuo taps valstiečiai – lenkais ar lietuviais. Būtent todėl šiais atvejais kolektyvinis smurtas labai retai išplisdavo už bažnyčios ar jos aplinkos ribų³⁸. Labai būdingi šia prasme „Viltyje“ aprašytieji įvykiai Eišiškėse: viena lietuvaitė išvengė smurtautojų užpuolimo, nes pasisakė esanti lenkė (suprantama, kad tai ji turėjo pasakyti lenkiškai); kitas lietuvis turėjo bėgti nuo smurtautojų, nes neslėpė pasisakęs už galimybę vartoti lietuvių kalbą bažnyčioje. Taigi matome, kad smurtautojai turėjo pirmiausia „apklausti“ būsimas aukas, nes kitaip atskirti lenką nuo lietuvio buvo sunku ar net neįmanoma. Panašių klausimų dėl žydų paprastai nekildavo.

Šaltiniai

Periodiniai leidiniai

Dziennik wileński, 1906–1907.

³⁸ Vienas iš nedaugelio tokių atvejų įvyko Vištytyje – čia buvo išdauzyti lietuvių giesmininkų langai. „Tygodnik Suwalski“ rašė, kad lietuviai Kalvarijoje užpuldinėja tautiškai susipratusių lenkus: Bezstronny [?], Jeszcze w sprawie lubowskiej, *Tygodnik Suwalski*, 1907, no. 27, s. 7.

Ha-melits, 1960–1904.
Ha-tsfirah, 1862–1934.
Kraj, 1882–1909.
Lietuvių laikraštis, 1904–1906.
Šaltinis, 1906–1915.
Tygodnik Suwalski, 1906–?
Ūkininkas, 1890–1905.
Vilniaus žinios, 1904–1909.
Viltis, 1907–1915.
Восход, 1881–1906.
Рассвет, 1879–1883.
Русский еврей, 1879–1884.

Archyvai

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

- f. 380 Vilniaus civilinio gubernatoriaus kanceliarija
- f. 446 Vilniaus teismo rūmų prokuroras
- f. 604 Vilniaus Romos katalikų vyskupystės dvasinė konsistorija

Rusijos Federacijos valstybinis archyvas

- f. 102 Policijos departamentas
- f. 110 Atskirojo žandarų korpuso štabas

Rusijos valstybinis istorijos archyvas

- f. 821 Kitatikių dvasinių reikalų departamentas prie Vidaus reikalų ministerijos
- f. 1405 Teisingumo ministerija

Vyriausias senųjų aktų archyvas

KWGG Varšuvos generalgubernatoriaus kanceliarija

Literatūra

- Bergmann, W. (2011). Ethnic Riots in Situations of Loss of Control: Revolution, Civil War, and Regime Change as Opportunity Structures for Anti-Jewish Violence in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe. In Heitmeyer, W., Haupt, G. H., Malthaner, S., Kirschner, A. (eds.) *Control of violence. Historical and International Perspectives on Violence in Modern Societies*, ed. by New York: Springer, p. 487–516.
- Biržiška, M. (1952). *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 1: *Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*. Los Angeles.
- Horowitz, Donald L. (2001). *The Deadly Ethnic Riot*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Katilius, A. (2012). Pridėtinių pamaldų kalba Seinų vyskupijos bažnyčiose XIX a. – XX a. pradžia. In Katilius A. (parengė) *Vyskupo Antano Baranausko anketa dvarininkams (1898 m.)*. Vilnius: LII leidykla, p. 11–58.
- Klier, J. D. (2002). Christians and Jews and the ‘Dialogue of Violence’ in Late Imperial Russia. In Abulafia, A. S. (ed.) *Religious Violence between Christians and Jews. Medieval Roots, Modern Perspectives*. New York: Palgrave, p. 157–167.
- Löwe, H. D. (2010). Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In: Lindemann, A. S., Levy, R. S. (eds.) *Antisemitism: A History*. Oxford: Oxford University Press, p. 164–195.
- Merkys, V. (2006). *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.* Vilnius: Versus aureus.
- Sirutavičius, V., Staliūnas, D. (sud.) (2005). *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius: LII leidykla.
- Staliūnas, D. (2013). How insulted religious feelings turned into pogroms: Lithuania in 1900. *East European Jewish Affairs*, vol. 43, issue 2: 119–142.
- Staliūnas, D. (2012). Antisemitic Tension during the 1905 Revolution in Lithuania. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 21: 54–88.
- Staliūnas, D. (2012). Dusetos, Easter 1905: The Story of One Pogrom. *Journal of Baltic studies*, 495–514.
- Surh, G. D. (2010). Russia’s 1905 Era Pogroms Reexamined. *Canadian American Slavic Studies*, 44: 253–295.
- Udrėnas, N. (2000). *Book, Bread, Cross, and Whip: the Construction of Lithuanian Identity in Imperial Russia*. PhD Dissertation, Brandeis University.
- Žaltauskaitė, V. (2005). Smurtas prieš žydus Šiaurės Lietuvoje 1900 metais. Įvykiai ir interpretacijos. In: Sirutavičius, V., Staliūnas, D. (sud.). *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius: LII leidykla, p. 79–98.
- Политический обзор по Сувалкской губ. за 1903–1904 г. г. (Жандармские архивы)* (1918). Воронеж: типография комиссариата по литовским делам.

Anti-Jewish Pogroms and Polish-Lithuanian Conflicts on Language in Churches: A Comparison of Two Cases of Collective Violence

Darius Staliūnas

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY, VILNIUS

SUMMARY: This article deals with the comparison of two forms of collective violence, which took place in the 19th century Lithuania, namely anti-Jewish pogroms and Polish-Lithuanian conflicts in churches. It is claimed that there were some similarities between these two types of violence. In both cases such violence occurred most often in situations when the authority of either political institutions or Catholic church diminished. Moreover, in both cases threats to kill as a rule were not put into practise and this allows to conclude that Donald Horowitz's thesis that „rumors of aggression is often a reliable predictor of the magnitude of the aggression to follow“ cannot be confirmed in either of these two cases. But at the same time, it should stressed that there were more differences between these two cases. First of all, in Polish-Lithuanian conflicts on the language of auxiliary services in Catholic churches the main trigger was nationalism, which did not play a significant role during pogroms, while anti-Judaism was the cause that turned hatred into pogroms. The character of violence differed significantly as well: during pogroms it was unilateral, Jews never assaulted Christians as a group and violence usually spread in the inhabited areas while Polish-Lithuanian conflicts discussed in this article usually failed to trespass the boundaries of the church and violence was resorted to by both parties.

KEYWORDS: POGROMS, COLLECTIVE VIOLENCE, LITHUANIANS, JEWS, POLES.